

SAATLERİ AYARLAMA ENSTİTÜSÜ: İŞ VE İYİLEŞME

Meliha Yonca Erdem*

- Psikolojik travma, “nesnel tehdit ile öznel baş etme gücü arasındaki yaşamsal dengesizlik” olarak tanımlanır.¹ Ruhsal büyük sarsıntı olarak da ifade edilen psikolojik travmaya maruz kalan kişide kendini savunmak üzere bilincinde olduğu “kendi duygusunun” ile “direnme yeteneğinin”, hatta “etkinliğinin” ve “düşünme yeteneğinin” yitimi yaşanabilir.² Psikolojik travmalar kuşaklararası aktarımla aynı aile bireyleri arasında -ya da aynı toplumun üyeleri arasında- devamlılık gösterebilir. Başka bir ifadeyle, kuşaklar arası hatta kuşaklar aşırı travma geçişi mümkündür. Travmaların nesilden nesle yaşatılmasında bilhassa “disfonksiyonel ailelerin yanlış çocuk yetiştirme stilleri” etkili olabilir. Disfonksiyonel aile, “insanın çocukluğundan yaşlılık dönemine kadar uzanan hayatının tamamı üzerinde olumsuz ve belirli oranda kalıcı ruhsal etkiler”e sebep olabilir.³

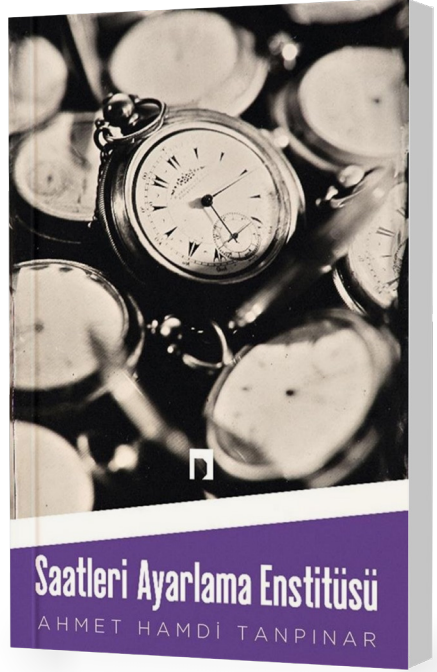
*Saatleri Ayarlama Enstitüsü*⁴ romanında Hayri İrdal, disfonksiyonel bir aile içerisinde yetişmiş olmasıyla dikkati çeker. O, “başarısız” bir babanın çocuğudur. Bununla birlikte sevgiden ve ilgiden yoksun bir çocukluk çağı geçirmiştir. Duygusal istismara uğramak ise psikolojik travmaya yol açan önemli sebeplerdendir ki bu, romanda bizzat

* Meliha Yonca Erdem, T.C. İstanbul Şişli MYO, Ortak Dersler Koordinatörlüğü Türk Dili Birimi Öğretim Görevlisi Dr., melihayoncaerdem@gmail.com.

- 1 Erdinç Öztürk, *Travma ve Dissosiyasyon (Psikotravmatoloji Temel Kitabı)*, 2. bs., Nobel Tıp Kitabevi, İstanbul 2020, s. 6.
- 2 Sandor Ferenczi, *Psikolojik Travma*, çev.: Hüsen Portakal, Cem Yayınevi, İstanbul 2014, s. 1.
- 3 Erdinç Öztürk, “Kuşaklararası Travma Geçişi, Travmatik Yaşantıların Domino Etkisi ve Psikopatolojik İzleri”, *3. Uluslararası Turaz Adli Bilimler, Adli Tıp ve Patoloji Kongresi*, Azerbaycan, Ekim 2021, s. 70.
- 4 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 33. bs., Dergâh Yayınevi, İstanbul 2017.

travmatize karakter portresiyle Hayri İrdal üzerinden somutluk kazanır.⁵ Nitekim Hayri İrdal, yetişkin bir birey olduğunda babasına benzer. Öz itibarıyla o da babası gibi “başarısız” bir ömrün mahkûmudur ve Saatleri Ayarlama Enstitüsünün “uydurmaca” dünyasına riayet ederek kendisini “kendi” olarak ortaya koymak hususunda yetersizdir. Onun pasif, güçsüz, realiteden uzak ve başarısız karakteri disfonksiyonel bir ailenin iz düşümünden başka bir şey değildir. Disfonksiyonel ailelerde sevgisiz ve ilgisiz yetişen, tabiatıyla travmatize bir görünüm sergileyen birey aynı olumsuz yaşantıyı gelecek nesle aktarmaya yatkındır. Denebilir ki sevgisiz büyüyen bir çocuğun, yine sevgi cimrisi bir babaya dönüşmesi kuvvetle muhtemeldir. Bu doğrultuda Hayri İrdal’ın, oğlu Ahmet ile olan baba-oğul ilişkisine gözler çevrildiğinde ilgili teorinin haklılık payı gün yüzüne çıkar. Hayri İrdal, oğlu Ahmet’i -tıpkı kendi babası gibi- sevgiden ve ilgiden mahrum bırakır. Hayri İrdal, eşi Emine’nin ölümünden itibaren -ki bu kayıp da başka bir travma sebebidir- çocuklarından ve hatta kendi yaşam realitesinden kopar. Bu yüzden Ahmet, annesi Emine’yi küçük yaşlarda yitirdiği kadar babadan da uzak kalır ve duygusal istismarı yaşar. Böylece Ahmet’in de tıpkı babası Hayri İrdal gibi travmatik bir çocukluk çağı yaşadığı açıklık kazanır. Kaldı ki Hayri İrdal, oğlu Ahmet’e yaşattığı çocukluk çağı travması hakkında şu ipuçlarını dile getirir:

Doktor Ramiz’le veya başkasıyla civar meyhanelerden birisinde akşamcılık ediyor, gece geç vakit eve dönüyordum. Bazen çocukları yatmış buluyor, sevine sevine kendim de yatıyordum. Bir gün daha geçmişti ve ben hesap vermekten kurtulmuştum. Fakat çok defa onları kedi yavruları



5 Duygusal istismar; kişinin aşağılanması, reddedilmesi, küçük düşürülmesi, sevgisiz ve ilgisiz bırakılması, duygusal bağlamda soğukluğa maruz kalması, utandırılması ve benlik saygısının zedelenmesi gibi durumlara karşılık gelir ve bunun travmatize edici bir tesiri vardır. Çocukluk çağında yaşanan stresli olaylar; kişiyi duygusal, fiziksel, davranışsal ve bilişsel pek çok açıdan bozguna uğratma ve travmatize etme riskine sahiptir. Çocukluk çağında yaşanan psikolojik yıkım, yetişkinlik sürecinde açığa çıkan travmatize kendiliğin ve psikopatolojik bozuklukların temel sebebi olabilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Aslı Karan, “Çocukluk Çağı Travmalarının Dissosiyatif Yaşantılar ile İlişkisi: Zaman Perspektifi ve Duygu Düzenlemenin Aracı Rolü”, Işık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klinik Psikoloji, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021, s. 10-12.

gibi birbirine sokulmuş, birbirine yaslanmış, evin bir köşesinde beni bekler buluyordum. O zaman işte günün en korkunç tarafı başlıyordu. (...) Birdenbire hatırıma Emine'nin ölümünden sonraki senelerde her gece, âdeta kapı eşiklerinde onun Zehra ile kucak kucağa, birbirine sokularak ağlaya ağlaya beni bekleyişlerini düşündüm. Gözlerim yaşardı. Biraz yüz bulsaydım her şeyi söyleyecek, af dileyecektim.⁶

Hayri İrdal, içinde yetiştiği disfonksiyonel ailenin bir benzerini kurar. Bunun karşısında Ahmet, babası Hayri İrdal gibi pasif, güçsüz, realiteden uzak ve başarısız biri olmak istemez ve ona benzemek endişesinin önüne bir bariyer çeker. O, babası Hayri İrdal'ı benimsemez ve bir ferdi olduğu aileden kendisini tamamıyla soyutlar. Çocukluk çağının travmatik izlerini yok etmek için, iyileşmek için, hatta babası Hayri İrdal gibi biri olmamak için mevcut düzeninin dışına çıkar. Yatılı bir mektepte tahsilini görür ve akabinde doktor olur. Zamanında Muvakkit Nuri Efendi'nin babası Hayri İrdal'a nasihat ettiği gibi "haki ki çalışmanın nizamından" geçerek kendi kendisini "iş" ile yeniden var eder. Travmatize kendiliğini iyileştirerek sağlıklı bir kendilik biçimlendirir:

Oğlumun dediği gibi, "hakiki çalışmanın nizamından" geçmedim. Onlar bende karmakarışık devam ettiler. Ahmet bana benzemiyor ve benzememek için de elinden geleni yapıyor. Hatta kendini bu yüzden birçok imkânlardan mahrum etti. Liseyi bitirir bitirmez devlet hesabına tahsilin çarelerini buldu. Tıbbiyeyi bitirince mevkiimin ve servetimizin icabı olarak Amerika'da tahsilini tamamlamasını teklif edince derhal reddetti ve Anadolu'ya gitti. Hulâsa bana hiçbir şey söylemeden benden gelen her şeye sırt çevirerek yaşadı. Oğlumun beni sevmediğini iddia edemem. Fakat bende kendi düşüncesine uymayan birtakım şeyleri beğenmediği birtakım şeylere düşman olduğu muhakkak. Buna rağmen gene içten içe onda yaşadığımı hissediyorum. Bir gün muayenehanesinde bir hastaya bakarken gördüm. Tıpkı benim bir saate bakışım gibi bir şeydi bu. Yahut da Nuri Efendinin... Çok temenni ederim ki, Nuri Efendi'ninkine benzesin çünkü iş, ona benden fazla hâkimdi.⁷

Ahmet, "hep kapalı, hep ciddi" bir duruşa sahiptir.⁸ Fakat bu duruşuyla bile iç dünyasındaki kırılmaları babası Hayri İrdal'a yansıtır. Bu çıkarıma yine Hayri İrdal'ın, oğlu Ahmet hakkındaki duygu ve düşüncelerinden varılabilir. Nitekim o, oğlunun tahsil odaklı yaşantısına karşı zaman zaman eleştirel bir tavır takınır. Oğlunu bir "budala" addeder: "Zavallı budala, namuslu olacağım diye şimdi mektepte kör bir elektrik ışığı altında kim bilir neler çekiyordur..." der.⁹ Ahmet en başta babası Hayri İrdal'a, daha sonra ise Halit Ayarcı'nın tasarladığı "uydurmaca" dünyanın "yalan" çarkına karşı koyduğu mesafeyle ve "iş" olgusuyla âdeta başkaldırır. Amacı hiçbir biçimde "tâvizat" vermemektir. Oysaki

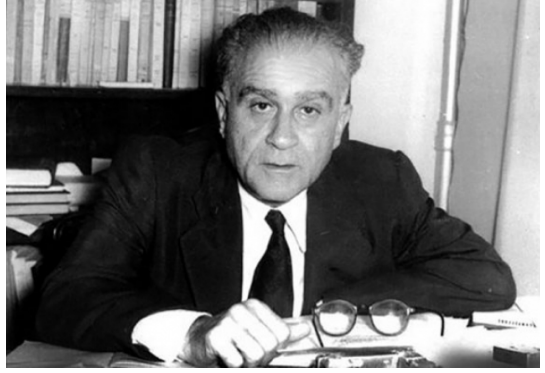
6 Ahmet Hamdi Tanpınar, *age.*, s. 146, 367-368.

7 *age.*, s. 54.

8 *age.*, s. 296.

9 *age.*, s. 335.

bu, babası Hayri İrdal için imkânı olmayan bir şeydir.¹⁰ Zaten Ahmet'i, babası Hayri İrdal'dan farklı kılan da tam olarak "tâvizat" vermeden kendisini özgün realitesinde tekil bir biçimde var etmesi ve travmatik çocukluk çağının olumsuz etkilerinden arındırmasıdır. Bu bağlamda Ahmet, içe dönük kişiliğine rağmen "iş" ile etrafına pek çok şeyi ifade etmiş ve ispatlamış bir karakter örneğidir.



Ahmet'in duygusal istismar ile geçen travmatik çocukluk çağına hatta Hayri İrdal gibi pasif, güçsüz, realiteden uzak ve başarısız bir babaya rağmen sağlıklı bir kendilik inşa etmesi, bunu "iş" olgusuna dayandırarak gerçekleştirmesi travma sonrası büyüme örneği olarak değerlendirilebilir. Bu kavramı Lawrence G. Calhoun ve Richard G. Tedeschi şöyle açıklar: Kişi yaşamında zorlu olaylarla mücadele süreci yaşarken aynı zamanda "olumlu psikolojik değişimler" de tecrübe eder. "Travmatik yaşantı" yahut "yaşam krizi" sonrasında kişinin eski hâline dönmekten ya da stresörleri kontrol altında tutabilmekten ziyade yaşamının çeşitli taraflarında bilişsel, duygusal ve davranışsal açıdan travmatik yaşantı öncesinden daha olumlu gelişim gösterebilmesi tam anlamıyla travma sonrası büyümeyi ifade eder.¹¹ Sonuçta kişi, travmatik yaşantıdan önceki durumuyla karşılaştırıldığında tıpkı Ahmet'te takip edildiği gibi daha olumlu ve güçlü kişilik özellikleri sergilemeye başlar.

Richard Tedeschi ve arkadaşları tarafından geliştirilen İşlevsel-Betimsel Model'e göre travma sonrası büyüme, "*travmanın doğrudan sonucu değil, travma ile mücadele sonucu ortaya çıkar.*" Travmaya maruz kalan kişinin kişilik özellikleri de yine bu modele göre travma sonrası büyümede oldukça etki eden faktördür. Eğer travmatize kişi, olumlu duygular üzerinde farkındalık bilinci ve bilgiyi iyi işleme kapasitesi geliştirmişse travma sonrası sürecini de pozitif yönlendirebilme gücünü kendinde bulundurabilir. Travma sonrası büyümede kişi travma öncesindeki yaşamsal gayelerini, ilkelerini, inançlarını ve eylemlerini işlevsiz görüp yaşamında yine tıpkı Ahmet gibi köklü değişikliklere gider;

¹⁰ *age.*, s. 335.

¹¹ Ayperi Haspolat, "Travma Sonrası Stres Belirtileri ve Travma Sonrası Büyüme: Temel İnançlardaki Değişim, Ruminasyonlar ve Bilgece Farkındalığın Rolü", Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Psikoloji Ana Bilim Dalı Klinik Psikoloji Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, s. 19-20; Richard G. Tedeschi, Lawrence G. Calhoun, *Facilitating Posttraumatic Growth: A Clinician's Guide*, Ed. Irving B. Weiner, Newyork, Routledge 1999.

yani “kişisel hayat hikâyesini değiştirmeye başlar.”¹² Romanda Ahmet’in “iş” olgusuyla “kişisel hayat hikâyesini değiştirdiği” aşikâr bir netice olarak dik-kati çeker. Çocukluk çağı travmasına maruz kalmış Ahmet ile doktor olmuş Ahmet arasında büyük bir fark vardır.

Romanın bir pasajında Hayri İrdal ile oğlu Ahmet arasında “iş” olgusu çerçeve-sinde bir yakınlaşma görülür. Birlikte Enstitünün bina tasarımını gerçekleştiri-rler. Hayri İrdal her ne kadar bu iş sayesinde oğluyla yaşadıkları yakınlaşma-dan memnun olsa da Ahmet için aynı şey söylenemez. O, babasıyla aynı iş içe-risinde bulunmayı sadece kabullenmiştir. Yine de bu yakınlaşmayı sağlayan şey -anlatıcının ifadesiyle- “iş denen şeyin fazileti”n ta kendisidir:

*İş insanı temizliyor, güzelleştiriyor, kendisi yapıyor, etrafıyla arasında bir yığın münasebet kuruyordu. Fakat iş aynı zamanda insanı zaptedi-yordu. Ne kadar abes ve mânâsız olursa olsun bir işin mesuliyetini alan ve benimseyen adam, ister istemez onun dairesinden çıkmıyor, onun mah-pusu oluyordu. İnsan kaderinin ve tarihin büyük sırrı burada idi.*¹³

Bina tasarımı işi esnasında Ahmet’in, babası Hayri İrdal’a söylediği bir cüm-le aralarındaki farklılığı delillendirmesi hasebiyle önem taşır: “Fikirlerimiz için birbirimizden vazgeçecek seviyeye gelmedik.”¹⁴ Hayri İrdal, travmatize kendiliğini iyileştirmekten aciz bir karakter olup travma sonrası stres bozuk-luğunun açığa çıkardığı hemen hemen tüm olumsuz duygu durumlarını (ça-resizlik, korku, suçluluk ve utanç vb.) yaşantılarken Ahmet, çocukluk çağından gelen travmalarının olumsuz emosyonel tesirlerini “iş” olgusu sayesinde çözümler ve olumlu yönde travma sonrası büyümeyi yaşantılar. Dolayısıyla baba-oğul, duygu dünyalarının biçimlendirdiği fikir dünyalarında da hiçbir surette hemfikir görünmezler. Hayri İrdal, oğlu Ahmet ile aralarındaki fark-lılığın farkındadır: *Bana benzemediği, bütün düşüncesinde beni inkâr ettiği için ona kızmıyordum.*¹⁵ Hayri İrdal’a göre, oğlu Ahmet’in kendisine benzememesi “tek kurtuluş çaresidir.”¹⁶ Bu kurtuluş, Ahmet’in geçirdiği zorlu çocukluk çağı-nın travmalarından ve gününün travmatize edici “uydurmaca” şartlarından kurtuluşu demektir. Bu bakımdan -yine Hayri İrdal’ın yani anlatıcının ifa-desiyle- Ahmet “kendisini de yenmiş” bir karakter ortaya koymaya başlar.¹⁷ Ahmet, “artık kâfi derecede” kendini “kuvvetli” bulur. Babası gibi “güçsüzlük

12 Figen İnci, Handan Boztepe, “Travma Sonrası Büyüme: Öldürmeyen Acı Güçlendirir mi?”, *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, S 4 (2), 2013, s. 82; Richard G. Tedeschi, Lawrence G. Calhoun, “Posttraumatic Growth: Conceptual Foundations and Empirical Evidence”, *Psychological Inquiry*, V 15, 2004, p. 1-18.

13 Ahmet Hamdi Tanpınar, *age.*, s. 363.

14 *age.*, s. 365.

15 *age.*, s. 368.

16 Ahmet Hamdi Tanpınar, *age.*, s. 368.

17 *age.*, s. 368.

acı”¹⁸ yaşayan biri değildir.

Bina tasarımı işi sonunda Ahmet’in, babası Hayri İrdal’a onu “*olduğu gibi kabul ettiğini*” gösteren candan bir öpücük kondurması travma sonrası büyüme sürecinin “yeniden bağ kurma” evresine ulaştığına dair bir işaret olarak değerlendirilebilir.¹⁹ Judith Herman, -yukarıda açıklandığı üzere- travmatik durum/ olay sonrasında kişinin olumlu yönde gelişim gösterişini üç evrede açıklar. Ona göre travma sonrası büyüme; **1)** güvenlik, **2)** hatırlama ve yas, **3)** yeniden bağ kurma evreleriyle kişinin ruhsal yapısında işlevini ortaya koyar.²⁰ Bu evreler Ahmet’in ketum kişiliği sebebiyle kendisinde açık bir biçimde tespit edilemeye de yaşantıladığı psikolojik değişim ve travmatize çocukluk sürecinde payı olan babasını inkâra değil, kabule gidişi travma sonrası büyümenin son evresini de tamamladığını gösterir. Nitekim son evrede kişi, tıpkı Ahmet’te takip edildiği gibi travmatik geçmişe dair her bir işarete karşı duyulan olumsuz duyguları aşar, yeni idealler ve hedefler tasarlar. Travmatize kişi, -yine Ahmet’te de takip edildiği üzere- bu evreye geldiğinde yaşamının merkezinde artık aktif olarak rol alır ve yaşam algısı ile otokontrol gücü yenilenmiş kişilik olarak travma sonrası büyümenin evrelerini tamamlamış olur.²¹

Özet itibarıyla romanda Hayri İrdal’ın oğlu Ahmet, Muvakkit Nuri Efendi’nin “iş” felsefesini realiteye döken yegâne karakter olarak öne çıkar. O, “iş” olgusuyla çocukluk çağına dair travmalarının üstesinden gelir. Başta babası Hayri İrdal olmak üzere etrafındaki herkes Halit Ayarcı’nın tasarladığı “uydurmaca” dünyanın, yani yalanlarla kurulan Saatleri Ayarlama Enstitüsünün bir parçası olurken Ahmet, bu dünyadan uzak kalmayı ve travmatik çocukluk çağının olumsuz tesirlerine rağmen sağlıklı bir kendilik inşa etmeyi başarır. Gerek geçmişinde yaşadığı travmalardan gerekse gününün travmatize edici şartlarından “iş” olgusuna sarılarak kurtulur. Bu kurtuluş, travma sonrası büyümenin

18 Judith Herman, *Travma ve İyileşme*, çev.: Tamer Tosun, 8. bs., Literatür Yayınları, İstanbul 2020, s. 41.

19 Ahmet Hamdi Tanpınar, *age.*, s. 370.

20 Güvenlik evresinde kişinin en başta deneyimlediği travmatik durumu/olayı dile getirebilmesi, benzer durumu/olayı başka insanların da deneyimlediği bilgisini benimsemesi ve ihtiyaç hâlinde güvenli mekâna taşınması önem arz eder. Hatırlama ve yas evresinde travmatik durum/olay, travmatize kişi tarafından eşilir, ilgili durumun/olayın anlamının derinliği ve kapsamı sorgulanır. Bu evrede travmatize kişi, yaşamının anlamını yeniden var eder. Travma mağduru kişi, söz konusu sorgulamalar ve anlamlandırmalar neticesinde yas ve keder duygularına bürünür. Yas ve keder duyguları travmatize kişi tarafından aşıldıktan sonra ise travmatik durum/olay artık geçmişin odak noktası olma niteliğini kaybeder. Yeniden bağ kurma evresinde kişi için yaşam, yeni idealler ve hedeflerle tasarlanmıştır. Travmatize kişi, bu evreye geldiğinde yaşamının merkezinde artık aktif olarak rol alır ve yaşam algısı ile otokontrol gücü yenilenmiş kişilik olarak travma sonrası büyümenin evrelerini tamamlamış olur. Ayrıntılı bilgi için bk. Judith Herman, *Travma ve İyileşme*, çev.: Tamer Tosun, 8. bs., Literatür Yayınları, İstanbul 2020, s. 193-295.

21 Judith Herman, *age.*, s. 193-295.

somut bir örneğidir. Ahmet, kendi kendisine “yeni bir hayat hikâyesi” var eder. Diğer bir deyişle “iş” ile “iyileşme”yi yaşar. “İş” ile “iyileşme” düşüncesini Ahmet Hamdi Tanpınar, pek çok yazısında işlemiştir.²² Bu bağlamda yazarın, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nün Ahmet'iyile “iş” konusundaki düşüncelerine dayanan sembolik bir karakter var ettiği çıkarımına ulaşılabilir.

Kaynaklar

Ferenczi, Sandor, *Psikolojik Travma*, çev.: Hüsen Portakal, Cem Yayınevi, İstanbul 2014.

Haspolat, Ayperi, “Travma Sonrası Stres Belirtileri ve Travma Sonrası Büyüme: Temel İnançlardaki Değişim, Ruminasyonlar ve Bilgece Farkındalığın Rolü”, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Psikoloji Ana Bilim Dalı Klinik Psikoloji Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.

Herman, Judith, *Travma ve İyileşme*, çev.: Tamer Tosun, 8. bs., Literatür Yayınları, İstanbul 2020.

İnci, Figen, Boztepe, Handan, “Travma Sonrası Büyüme: Öldürmeyen Acı Güçlendirir mi?”, *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, S 4 (2), 2013, s. 80-84.

Karan, Aslı, “Çocukluk Çağı Travmalarının Dissosiyatif Yaşantılar ile İlişkisi: Zaman Perspektifi ve Duygu Düzenlemenin Aracı Rolü”, Işık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klinik Psikoloji, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021.

Öztürk, Erdinç, *Travma ve Dissosiyasyon (Psikotravmatoloji Temel Kitabı)*, 2. bs., Nobel Tıp Kitabevi, İstanbul 2020.

Öztürk, Erdinç, “Kuşaklararası Travma Geçişi, Travmatik Yaşantıların Domino Etkisi ve Psikopatolojik İzleri”, 3. *Uluslararası Turaz Adli Bilimler, Adli Tıp ve Patoloji Kongresi*, Azerbaycan, Ekim 2021, s. 69-73.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, “İş ve Program I-II”, *Hep Aynı Boşluk*, haz.: Erol Gökşen, 4. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s. 249-258.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Huzur*, 28. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 33. bs., Dergâh Yayınevi, İstanbul 2017.

Tedeschi G. Richard ve Calhoun, G. Lawrence, *Facilitating Posttraumatic Growth: A Clinician's Guide*, Ed. Irving B. Weiner, Newyork, Routledge, 1999.

Tedeschi G. Richard ve Calhoun, G. Lawrence, “Posttraumatic Growth: Conceptual Foundations and Empirical Evidence”, *Psychological Inquiry*, V 15, 2004, p. 1-18.

²² Örneğin Ahmet Hamdi Tanpınar, *Huzur* romanının pek çok yerinde Türk cemiyetinin yaşantısının iyileştirilmesi ve muayyen bir irtifa kazanabilmesi için “istihsal”ın birincil çare olduğu anlatır. Yine yazar, “İş ve Program I-II” yazılarında Türk cemiyetinin derdinin “az istihsal” olduğunu vurgular. Ahmet Hamdi Tanpınar'a göre, çalışma programı oluşturmak ve planlı kalkınma hareketlerinde bulunmak cemiyet buhranının üstesinden gelebilmek adına elzemdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Hamdi Tanpınar, *Huzur*, 28. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2017; Ahmet Hamdi Tanpınar, “İş ve Program I-II”, *Hep Aynı Boşluk*, Haz. Erol Gökşen, 4. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s. 249-258.